

Univerzitet u Beogradu
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

NOVINE U SPECIJALNOJ EDUKACIJI I REHABILITACIJI

Tematski zbornik radova

Godišnja prezentacija rezultata naučno-istraživačkih projekata
Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
koje finansira
Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS
(2011-2014)

Beograd, 2013

NOVINE U SPECIJALNOJ EDUKACIJI I REHABILITACIJI
Tematski zbornik radova

Izdavač:

Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
11000 Beograd, Visokog Stevana 2
www.fasper.bg.ac.rs

Za izdavača:

Prof. dr Jasmina Kovačević

Urednik:

Prof. dr Milica Gligorović

Štampa:

Planeta print

Tiraž:

200

ISBN

KOMUNIKATIVNE VEŠTINE OSOBA SA INTELEKTUALNOM OMETENOŠĆU

Svetlana Kaljača²¹, Mile Vuković, Mirjana Petrović-Lazić
Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Ograničenja i teškoće u razvoju komunikativnih sposobnosti, kao i mogućnosti funkcionalne primene stečenih znanja, predstavljaju jednu od osnovnih karakteristika saznanog i socijalnog razvoja osoba sa intelektualnom ometenošću.

Prisustvo navedenih teškoća uslovljava visok nivo zavisnosti od podrške drugih osoba u obavljanju svakodnevnih životnih aktivnosti, socijalnoj participaciji i poboljšanju kvaliteta života i životnog zadovoljstva tih osoba. Zbog toga se kreiranje i primena obrazovnih i terapijskih individualnih programa, namenjenih razvoju komunikativnih veština, može smatrati jednim od prioriteta u pružanju podrške.

Pored primene standardnih bihejvioralnih procedura, neophodna je i primena različitih tipova asistivnih tehnika, kako bi se obezbedio visok nivo individualizacije i efikasnosti u procesu učenja novih i složenijih komunikativnih strategija.

Ključne reči: komunikativne veštine, intelektualna ometenost, methodske procedure, programi učenja

UVOD

Biopsihosocijalni pristup predstavlja konceptualni okvir prema kome se jezik kao socijalna veština razvija kontinuiranim i doslednim angažovanjem različitih sposobnosti kod dece sa poremećajima u razvoju. Rani razvoj socijalnih, kognitivnih i komunikativnih veština, uz optimalna sredinska pozitivna

²¹ E-mail: kaljaca@eunet.rs

potkrepljenja u različitim etapama života deteta, predstavljaju temelj usvajanju složenijih vidova funkcionalne komunikacije. Priroda i kvalitet komunikativnih odnosa koje dete u datom trenutku ostvaruje sa osobama koje ga okružuju usloviće atribute razvojnih kapaciteta potrebnih za sticanje novih i složenijih strategija komunikacije tokom odrastanja (Kaiser, Hester & McDuffie, 2001).

Važnost komunikativnih veština za razvoj i socijalnu inkluziju osoba sa intelektualnom ometenošću naglašena je u dokumentima kao što su Međunarodna klasifikacija funkcionisanja, ometenosti i zdravlja (*International classification of functioning disability and health – ICF*) (WHO, 2001) i Dijagnostičko-statistički priručnik za mentalne poremećaje (*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, DSM-IV-TR*) (APA, 2000). Prema modelu ICF-a (WHO, 2001), jedan od devet domena životnih aktivnosti i socijalne participacije jeste i oblast komunikacije (verbalna i neverbalna komunikacija, pisana komunikacija, korišćenje asistivne tehnologije za potrebe komunikacije i slično), dok se u dijagnostičkoj proceduri definisanja stanja intelektualne ometenosti prema DSM-IV (APA, 2000) primarno pridaje značaj proceni nivoa razvijenosti konceptualnih, praktičnih i socijalnih veština.

Prema eksplanatornom modelu Nastajanje situacije hendikepa (*Disability Creation Process – DCP*) (Fougeyrollas et al., 1999), razvoj potencijala za socijalnu participaciju osoba sa poremećajima u razvoju uslovljen je stepenom razvijenosti životnih navika, potrebnih u obavljanju dnevnih aktivnosti različitog tipa i preuzimanju odgovarajućih socijalnih uloga. Prema tom modelu (DCP), životne navike se grupišu u dvanaest kategorija, a jedna od njih je i kategorija komunikacija (Desrosiers et al., 2004; Noreau et al., 2004).

Aktuelni koncept kvaliteta života osoba sa intelektualnom ometenošću (u daljem tekstu IO) i njihovog životnog zadovoljstva, precizno definiše obeležja indikatora kojima se mere pomenute životne dimenzije. Dobijeni parametri su

veoma značajni, kako u teorijskom smislu, tako i u odnosu na potrebe praktične implementacije u domenu unapređenja socijalne politike, kreiranje programa individualne podrške i evaluaciju servisnih usluga. Ključnim indikatorima na osnovu kojih se uglavnom procenjuje kvalitet života osoba sa IO smatraju se, pored emocionalnog blagostanja, i interpersonalni odnosi zasnovani na komunikativnim veštinama (socijalne mreže i kontakti, odnosi sa članovima uže i šire porodice, vršnjacima i drugim osobama u socijalnoj sredini) (Schalock, 2004). Životno zadovoljstvo odraslih osoba sa IO primarno korespondira sa kvalitetom i dinamikom komunikativnih interakcija u porodičnoj i široj sredini, kao i sa stepenom dostupnosti socijalne i prirodne podrške. Bogatija socijalna mreža omogućava veći obim pozitivnijeg socijalnog iskustva i efikasniji razvoj socijalnog identiteta, što sve ukupno ima blagotvoran uticaj na kvalitet života i životno zadovoljstvo (Miller & Chan, 2008; Svraka, Loga & Brown, 2011).

Prisustvo neuroloških, komunikativnih, senzornih, motoričkih i mentalnih poremećaja ograničava ili onemogućava osobama sa IO, naročito onima sa težim oblicima intelektualnih poremećaja, život u zajednici i dostizanje nivoa kvaliteta koji imaju njihovi vršnjaci bez poremećaja u razvoju (Schrojenstein Lantman-de Valk et al., 2000, prema Schrojenstein Lantman-de Valk et al., 2007). Otežano kretanje, snižena funkcionalna komunikacija i odsustvo recipročnih socijalnih veza navode se kao najsnažnije personalne barijere učešću u sportskim, rekreativnim i drugim organizovanim aktivnostima u zajednici (Forsyth & Jarvis, 2002; Grandisson, Te'treault & Freeman, 2012; King et al., 2009; Law, 2002), kao i u adaptaciji na radnom mestu (Chadsey & Beyer, 2001).

Navedeni nalazi potvrđeni su i rezultatima studija čiji je cilj bio ispitivanje stavova roditelja prema perspektivama socijalnog učešća njihove dece. Većina roditelja je veoma zabrinuta zbog mogućnosti da njihova deca budu socijalno izolovana. Usvajanje socijalnih veština i sposobnosti funkcionalne komunikacije

se, zbog toga, za mnoge roditelje nameću kao prioritetni ciljevi rehabilitacije (Guralnick, Connor & Hammond, 1995; Guralnick et al., 2003).

Ukoliko se obezbedi optimalna individualna podrška koja podrazumeva primenu efikasnih programa, kao i dobru pripremljenost stručnjaka koji primenjuju procedure, većina dece sa IO može da ovlada složenim komunikativnim veštinama (Kaiser, Hester & McDuffie, 2001). Iako se trajektorija razvoja receptivnog i ekspresivnog govora odvija po univerzalnom principu kod dece tipične populacije i kod dece sa različitim oblicima IO (Tager-Flusberg & Sullivan, 1998), dinamika i karakter usvajanja komunikativnih veština kod dece sa poremećajima u intelektualnom razvoju će biti uslovljeni njihovim specifičnim individualnim karakteristikama, kao i stepenom dostupnosti optimalne podrške formalnog i neformalnog karaktera. Izbor methodske procedure i strategija primene zavisiće od više činilaca: kognitivnog statusa, perceptivno-motoričkog i govorno-jezičkog nivoa razvoja, kvaliteta pažnje, motivacije, socijalne uklopljenosti i drugih karakteristika (Kaiser, Hester & McDuffie, 2001).

S obzirom na to da je reč o rizičnim grupama dece, aktivna uloga roditelja u pružanju podrške razvoju različitih tipova komunikativnih veština kod dece je veoma važna tokom celog predškolskog perioda. Čvrst socio-emocionalni odnos između majke i deteta, stabilna afektivna vezanost i narativni stil roditelja predstavljaju značajne protektivne faktore ekspresivne jezičke efikasnosti (Belsky & Fearon, 2002, prema Kaljača i Petrović-Lazić, 2012) i uspeha u ovladavanju veštinom početnog čitanja (Bus & Van Ijzendoorn, 1988, prema Kaljača i Petrović-Lazić, 2012).

Cilj ovog rada jeste prikaz kvaliteta komunikativnih veština kod osoba sa IO, različitog hronološkog uzrasta i nivoa IO, kao i odabranih methodskih procedura koje se primenjuju u savremenoj praksi radi unapređenja tih veština kod populacije sa IO.

METOD

Uvid u dostupnu literaturu izvršen je pregledom elektronskih baza podataka dostupnih preko Konzorcijuma biblioteka Srbije za objedinjenu nabavku (KOBSON) i publikovanu literaturu dostupnu u Univerzitetској biblioteci „Svetozar Marković“. Za potrebe pretrage upotrebljeno je više ključnih reči: intellectual disabilities, communication, reading, writing, teaching methods, teaching procedures. U ovom članku su korišćene i reference navedene u radovima koji su pronađeni na osnovu prethodne pretrage, kao i publikovane reference domaćih autora koje su tematski povezane sa ovim člankom.

Karakteristike govora i jezika osoba sa intelektualnom ometenošću

Komunikacija koja se ostvaruje u svakodnevnim socijalnim situacijama zasnovana je na receptivnim i ekspresivnim veštinama koje dete usvaja tokom odrastanja. Opšti cilj interpersonalne komunikacije jeste iskazivanje sopstvenih potreba, mišljenja, stavova i znanja, kao i razumevanje verbalnih i neverbalnih poruka koje nam upućuju sagovornici. Komunikacija obuhvata i pragmatički aspekt jezika, tj. korišćenje jezika za različite funkcije kao što su komentari, upozorenja, zahtevi protesti, potvrđivanje i sl. Pragmatika uključuje sposobnost korišćenja lingvističkih i nelingvističkih umeća da se započne i održi tema, da se prilagodi zanačenje i forma za slušaoca, kao i da se adekvatno koriste neverbalni znaci: pogled, facijalna ekspresija, pokreti delova tela (Vuković, 2005; Vuković, 2012). Pragmatički aspekt govorno-jezičkog izražaja uključuje motiv da se započne komunikacija, kao i sposobnost da se ona održi i okonča u skladu sa socijalnim okolnostima. Interpersonalni odnos, zasnovan na komunikaciji, pored sposobnosti razumevanja i govorne ekspresije, uvek podrazumeva i neverbalne aspekte kao što su: iskustvo stečeno u prelingvalnoj fazi razvoja, kontakt očima, gestovima,

mimikom, govorom tela i slično (Mancil & Vinson, 2008, prema Banković, Japundža-Milisavljević i Brojčin, 2011).

Najizraženiji deficit kod dece sa lakom i umerenom IO uočava se u oblasti semantike, sintakse, primene gramatičkih pravila u usmenoj i pisanoj komunikaciji, kao i u pragmatškoj kompetenciji (Gligorović i Buha, 2012; Kaljača i Glumbić, 2004). Rezultati procene govorne ekspresije kod dece sa lakom IO mladeg školskog uzrasta ukazuju na prisustvo teškoća u dva domena: jedan se odnosi na elementarna jezička znanja (imenovanje, opis slike), a drugi na složeniju ekspresiju: komunikativnu kreativnost u slobodnom razgovoru, sukcesivno praćenje sleda prilikom prepričavanja i samostalnu koncepciju verbalnog iskaza (Brojčin, 2006).

Kod dece sa umerenom IO prelingvalna faza prati sve segmente kao i kod dece opšte populacije, ali sa upadljivim zakašnjenjem. Faza brbljanja kao socijalni zametak komunikacije, koja se uobičajeno javlja od sedmog do desetog meseca života, kod te grupe dece se uočava tek oko dvadesetog do dvadeset četvrtog meseca (Bala i Novak, 1991, prema Kaljača, 2008). Receptivni govor dece sa umerenom IO na uzrastu od prve do treće godine korespondira sa njihovim nedovoljno razvijenim iskustvom, što predstavlja istovetnu karakteristiku ove etape razvoja kao i kod vršnjaka tipične populacije. Rezultati domaćih istraživanja u ovoj oblasti ukazuju da deca sa umerenom IO imaju razvijenu sposobnost razumevanja značenje do pedeset reči/rečenica, ali samo uz pomoć konkretnog didaktičkog materijala. Deca koja nisu imala podršku u rehabilitaciji govora ispoljila su upadljivo odsustvo interesovanja za komunikaciju. Grupa ispitanika kod koje je sproveden rani tretman pokazala je znatno bolje rezultate u oblasti razumevanja govora (Slavnić i Maćešić-Petrović, 2004).

Ispitivanja elementarnih jezičkih znanja kod dece sa umerenom IO pokazuju da su ona najuspešnija u pogledu imenovanja ponuđenih konkretnih

objekata ili događaja koje neposredno percipiraju. Sposobnost povezivanja reči u verbalnu celinu ili davanje opisa percipirane slike kod većine ispitanih gotovo da nije razvijena. Ovo se dovodi u vezu sa nedovoljno razvijenim strukturama i funkcijama kognicije na kojima sa bazira govorno-jezički razvoj. Na jezičkom planu, posledice se ogledaju u siromaštvu leksikona čijim sadržajem dominiraju uglavnom imenice i glagoli, dok su ostale vrste reči, kao što su pridevi, prilozi i veznici, slabo zastupljene. Izraženo prisustvo poremećaja artikulacije, semantičko-sintaksički poremećaji, kao i teškoće u usvajanju gramatičkih pravila (gotovo da ih uopšte ne usvajaju) rezultiraju nepotpunom i nerazumljivom rečenicom, što onemogućava kvalitetnu i usmerenu komunikaciju te dece u okruženju, dodatno ometa proces njihove socijalne inkluzije i umanjuje osećaj socijalne pripadnosti (Kaljača, 1999, prema Kaljača, 2008). Nivo komunikacije sa osobama iz okruženja uglavnom se svodi na učtivo pozdravljanje, bez mogućnosti bilo kog vida recipročnog odnosa i socio-emocionalne razmene (Glumbić i Brojčin, 2006). Pored deficita na planu produkcije jezika, deca koja funkcionišu na nivou umerene intelektualne ometenosti ispoljavaju i deficite u razumevanju jezika. Ta deca pokazuju sposobnost razumevanja jednostavnih sintaksičkih konstrukcija kroz izvršavanje jednostepenih verbalnih naloga (Vuksanović, Vuković i Krstić, 2002).

Rezultati dobijeni u studiji koja je obuhvatila 204 odrasle osobe sa težim oblicima IO su pokazali da ispitanici postižu više skorove u oblasti receptivnog u odnosu na ekspresivni domen govornog razvoja (Belva et al., 2012). Grupa kojom su obuhvaćene 84 osobe sa istim nivoom IO, predstavljala je uzorak u istraživanju sprovedenom radi utvrđivanja kvaliteta komunikativnih veština kod odabranih ispitanika. Dobijeni rezultati ukazuju da 39 ispitanika ispoljava sposobnost simboličke komunikacije, a da 27 od njih produkuje jednu ili više složenih reči/simbola. Preostali ispitanici (N=38) ispoljavaju inicijativu za komunikaciju, iako još uvek nisu dostigli simbolički nivo, dok je kod 7 ispitanika u potpunosti

izostao bilo koji tip komunikativne interakcije. Autori svojim nalazom potvrđuju hipotezu sličnih sekvenci razvoja, navodeći da ispitanici koji se nalaze na najnižem nivou prelingvalne faze komunikacije (kontakt gest) najređe ispoljavaju inicijativu i imaju znatno siromašniji repertoar bilo kog tipa komunikativnog sistema u odnosu na ispitanike koji su razvojno superiorniji (imaju razvijen distalni gest ili su usvojili simboličku komunikaciju koja se manifestuje upotrebom jedne reči ili kombinacije više reči) (McLean et al., 1999).

Osim nivoa intelektualnog razvoja, kao veoma bitan personalni prediktor kvaliteta razvoja komunikativnih potencijala jeste i prisustvo sindromskih specifičnosti. U našoj sredini je realizovano istraživanje sa ciljem da se kompariraju postignuća u oblasti komunikacije kod dece sa Daunovim sindromom (N=37), koja funkcionišu na nivou umerene IO i dece istog nivoa intelektualnog razvoja (N=38), kod koje nije utvrđena etiologija stanja. Kalendarski uzrast ispitanika kretao se u rasponu od 7 do 15 godina (Kaljača i Dapčević, 2012).

Deca sa Daunovim sindromom (u daljem tekstu DS) postigla su nešto bolji prosečan rezultat u oblasti komunikacije u odnosu na svoje vršnjake, ali utvrđena razlika nije statistički značajna. Nalazi drugih studija (Sigman & Ruskin, 1999, prema Kaljača i Dapčević, 2012) ukazuju na to da je socijalno razumevanje veoma važan razvojni potencijal osoba sa Daunovim sindromom. Opšti je stav da ta deca raspoložu najvećim potencijalom u oblasti pragmatske kompetencije, što se dovodi u vezu sa balansiranim razvojem receptivnog govora u odnosu na mentalni uzrast, razvijenim sposobnostima interaktivne upotrebe neverbalnih signala i zadovoljavajućom motivacijom za uspostavljanje komunikativnih odnosa. Naglašava se da oni u komunikacijskim interakcijama, iako im je ekspresivni govor u kašnjenju, veoma dobro tumače glavne emocionalne i bihevioralne poruke koje im upućuju sagovornici (Sterling & Warren, 2008, prema Kaljača, 2011). Deficiti u oblasti razvoja komunikacije kod obe grupe dece mogu biti posledica ne samo

perceptivno-kognitivnih poremećaja, već i poremećaja motoričke prirode na nivou oralne muskulature, što indukuje smetnje u oblasti razvoja artikulacije, koje ugrožavaju ili u potpunosti onemogućavaju razumljivost govorne produkcije (Stefanini, Caselli & Volterra, 2007, prema Kaljača i Dapčević, 2012).

Usvajanje veštine čitanja i pisanja kod dece sa IO odlikuje se izraženim teškoćama koje se mogu grupisati u dve kategorije. Jednu čine ograničenja koja se manifestuju tokom procesa usvajanja tih akademskih veština, a druga je u vezi sa sposobnostima funkcionalne primene stečenih znanja, što nepovoljno utiče ne samo na perspektive u edukaciji, već i na kvalitet njihovog života u celini. Kod dece sa lakom i umerenom IO se tokom procesa učenja uočavaju teškoće kao što su: otežana grafemsko-fonemska analiza i sinteza, serijska integracija grafema u reč, serijska analiza grafoelemenata i njihova konverzija u foneme, što implicira neuspeh u iščitavanju složenijih reči ili rečenica. Ovladanost automatizovanim nivoom leksičke veštine često nije praćena i razumevanjem značenja pročitano (Gligorović i Buha, 2012; Kaljača i Glumbić, 2004). Kod dece sa umerenom IO na uzrastu od jedanaest godina su utvrđeni mali kvalitativni pomaci u odnosu na prethodni uzrasni period, koji su u vezi sa veštinom fonematske analize i sinteze, kao i čitanjem velikih štampanih slova (Kaljača i Glumbić, 2004). Slični rezultati su dobijeni i u istraživanju čiji je cilj bio ispitivanje kvaliteta čitanja kod učenika sa lakom IO mlađeg školskog uzrasta. Najviše uspeha ispitanici su imali na zadacima čitanja štampanih slova i reči napisanih štampanim slovima (Brojčin, 2004).

Procena odnosa pragmatske kompetencije kod dece sa lakom IO i prisustva internalizovanih problema u ponašanju i hiperaktivnosti pokazala je da ispitanici pokazuju manju tendenciju ispoljavanja bihejvioralnih poremećaja ukoliko im je sposobnost razumevanja pragmatskih signala bolje razvijena, pri čemu se nivo intelektualnog razvoja navodi kao jedan od važnih prediktora razvoja pragmatskog aspekta govora i jezika (Brojčin, Glumbić i Banković, 2009). Rezultati novijeg

istraživanja u ovoj oblasti su potvrdili postojanje niske korelacije između te dve varijable. Autori na osnovu toga zaključuju da na razvoj pragmatske kompetencije utiču i druge sposobnosti kao što su: kvalitet interpersonalnih odnosa, razvijenost semantičke i sintaksičke komponente jezika i moguće prisustvo pridruženih poremećaja (Brojčin, Glumbić i Japundža-Milisavljević, 2012).

Deca sa poremećajima u intelektualnom razvoju imaju različite nivoe ograničenja u usvajanju i primeni komunikativnih veština. Zbog toga im je neophodna kontinuirana prikladna socijalna podrška tokom procesa učenja novih strategija i tipova komunikacije, kao i funkcionalne primene usvojenih veština u interaktivnoj komunikaciji u svakodnevnim životnim situacijama. Navedeni ciljevi predstavljaju kompleksan izazov ne samo za dete sa IO, već i za osobe koje podršku treba da pruže (roditelji, stručnjaci, vršnjaci i druge osobe tipične populacije sa kojima imaju socijalne kontakte tokom obavljanja životnih navika i ostvarivanja različitih socijalnih uloga) (Kaiser, Hester & McDuffie, 2001).

Procena nivoa potrebne podrške u razvoju komunikativnih veština kod 38-oro dece sa umerenom IO bez poznate etiologije i 37-oro dece sa DS koja funkcionišu na nivou umerene IO, pokazala je da u poduzorku dece sa DS-om više od polovine ispitanika samostalno komunicira sa odraslima (59%), kao i mlađim osobama, kako u kući, tako i u zajednici (54%). Najniži nivo samostalnosti ispitanici imaju u oblasti sposobnosti čitanja i pisanja (od 65% do 76% dece ispoljava potrebu za neposrednom podrškom drugih osoba). Visoki skorovi u odnosu na potrebnu podršku kod grupe sa DS utvrđeni su u odnosu na veštinu upotrebe telefona u kući (70%) i upotrebe računara (59%). Autori pretpostavljaju da je viši stepen samostalnosti pri upotrebi računara kod ovih ispitanika uslovljen stečenom navikom da slobodno vreme organizuju na stereotipan način, tendencijom ka samoizolaciji, ali i ličnim preferencijama i potencijalima ispitanika u odnosu na primenu asistivne tehnologije tokom rehabilitacije. U drugoj grupi

dece, više od polovine ispitanika (od 55% do 61%) samostalno komunicira sa odraslim i mlađim osobama u kući i zajednici. Najviši nivo potrebne podrške (od 74% do 76% ispitanika) identifikovan je u odnosu na usvajanje veštine čitanja, pisanja i razumevanja pročitano. Nijedan od ispitanika iz tog poduzorka nije u mogućnosti da samostalno čita i razume napisanu informaciju. Podaci o tipu i frekvenciji nedostupnih aktivnosti veoma su slični rezultatima dobijenim kod poduzorka sa DS-om (najmanje je dostupna upotreba računara, zatim telefona i tehničkih kućnih aparata) (Kaljača i Dapčević, 2012).

Utvrđivanje nivoa potrebne podrške u oblasti komunikativnih veština bilo je predmet studije koja je obuhvatila 45 mladih osoba sa lakom, umerenom i teškom IO, uzrasta od 18. do 21. godine, koji su uključeni u tranzicione programe edukacije pri srednjim školama (N=24) ili su završili školovanje (N=21). Prema dobijenim rezultatima, 42% ispitanika je potpuno samostalno tokom obavljanja ispitanih aktivnosti u različitim životnim domenima. Ukoliko im je potrebna podrška, nju najčešće pružaju roditelji ili članovi porodice, a kada je reč o profilu pomoći, prevalentno se navode verbalna ili gestovna uputstva, dok je potreba za fizičkom i asistivno-tehnološkom podrškom znatno manje izražena. Deo uzorka u ovom istraživanju su činili roditelji obuhvaćenih ispitanika. Prema njihovom mišljenju, ključni faktori koji uslovljavaju socijalnu izolovanost njihove dece jesu fizičke i komunikativne barijere kojima su izloženi u zajednici. Potrebe i aktivnosti kao što su druženje van škole, kontakti telefonom, elektronskom poštom, prijateljske i intimne veze, stoga često ostaju nedostupne (Eisenman et al., 2009).

Metodske procedure podrške razvoju komunikativnih veština kod osoba sa intelektualnom ometenošću

Trening veštine komunikativnog odbijanja

Cilj treninga veštine komunikativnog odbijanja (Communicative rejecting) jeste stimulisanje razvoja komunikativnih veština u prelingvalnoj fazi govorno-jezičkog razvoja i namenjen je uglavnom tretmanu dece sa težim oblicima IO i dece sa pervazivnim poremećajima razvoja (Sigafos et al., 2004, prema Kaljača i sar., 2013). Polazna osnova navedene methodske procedure jeste pretpostavka da će jedan od aktera u komunikativnoj interakciji pokazati tendenciju izbegavanja ili prekidanja komunikacije u okolnostima koje prepozna i doživi kao nepoželjne ili neprijatne, pri čemu treba imati u vidu da opažanje i doživljaj kvaliteta socijalnih stimulusa varira i da ono što se primarno oceni kao pozitivno u određenim okolnostima može poprimiti potpuno suprotno značenje za istu osobu (npr. dete koje se igralo svojom omiljenom igračkom, ostavlja je u trenutku kada ga pozovu vršnjaci da se uključi u novu igru drugog tipa ili ukoliko se javi efekat zasićenja usled dugotrajnog upražnjavanja iste aktivnosti). Prema mišljenju autora, najznačajniji pozitivni ishodi primene ove procedure ogledaju se u stimulaciji dečje motivacije da komunicira (daje verbalni odgovor kao reakciju na privlačne ili neprivlačne stimulse sa željom da od nepoželjnih "pobegne" ili ih izbegne) i usvaja nove obrasce socijalno prihvatljivog ponašanja, jer uči da izbegava neprijatne stimulse a da pri tome ne ispoljava manifestacije problematičnog ponašanja.

Trening veštine komunikativnog odbijanja, prema preporukama autora ima i svoja ograničenja. Nedovoljno efikasan uticaj ove procedure na unapređenje sposobnosti generalizacije u oblasti govornog razumevanja i ekspresije kod dece koja su uključena u taj tip tretmana, smatra se osnovnim nedostatkom. Ne može se sa sigurnošću tvrditi da li će dete sa težim oblikom IO naučen obrazac ponašanja

znati da upotrebi u manje strukturisanim i kontrolisanim uslovima, u situacijama kada dođe do promene stimulusa (promena formulacije usmerenog pitanja) ili promene socijalnog konteksta (tokom vremena atributi stimulusa se mogu menjati od poželjnog do nepoželjnog). Ako dete nauči veštinu odbijanja samo kada je direktno izloženo uticaju negativnog stimulusa, ono neće biti u stanju da adekvatno reaguje kada poželi da odbije primarno pozitivan stimulus, iako mu je on, u međuvremenu, zbog prisustva nekog drugog, poželjnijeg, postao neprivlačan.

Da bi se ublažili negativni efekti, predlaže se kombinacija opisane procedure i različitih strategija generalizacije kao što su proširenje spektra kontrolnih stimulusa u odnosu na one koji su bili prisutni tokom učenja (novi materijali, novi zadaci ili promena socijalnog ambijenta). Promene strukture uslova su moguće i poželjne tek nakon što se uverimo da se kod deteta određeni model ponašanja manifestuje na ustaljen i konzistentan način. Navedeni principi za razvoj sposobnosti generalizacije su slični onima koji se primenjuju u strategijama transfera kontrolnih stimulusa usmerenih ka razvoju spontanog ponašanja, potkrepljenog novim, nepoznatim stimulusima. Kao najčešće korišćene strategije za razvoj spontanosti u komunikaciji kod dece sa težim oblicima IO, pored pomenutog transfera kontrolnih stimulusa, navode se procedure situacionog učenja i tehnika Mand-modela (Sigafos & Reichle, 1993, prema Kaljača i sar., 2013).

Funkcionalni komunikacioni trening

Funkcionalni komunikacioni trening (u daljem tekstu FCT) pripada grupi bihevioralnih tehnika kao i trening veštine komunikativnog odbijanja koji smo opisali u prethodnom odeljku. Intervencije koje se sprovode u okviru FCT se temelje na hipotezi da će osoba, u nedostatku socijalno prihvatljivih formi, potrebu za komunikacijom ispoljavati kroz različite vidove izmenjenog ponašanja, kako bi skrenula pažnju okoline na svoje potrebe i osećanja (Howlin, 2006, prema Dučić i

Kaljača, 2011). Iako se ova tehnika primenjuje najčešće u cilju otklanjanja poremećaja u ponašanju kod osoba sa autizmom i kod osoba sa težim oblicima IO, njena klinička primena je moguća i u oblasti podsticanja komunikativnih veština i to pre svega u prelingvalnoj etapi govorno-jezičkog razvoja, kako bi se prelingvalne forme sistematski i dosledno zamenile razvojno adekvatnijim oblicima interpersonalne komunikacije (Keen et al., 2001, prema Dučić i Kaljača, 2011).

Funkcionalni komunikacioni trening se realizuje u nekoliko faza, a njihov broj varira u zavisnosti od toga da li se primenjuje izolovano, što se u praksi čini veoma retko ili se kombinuje sa ekstinkcijom (aktivno potkrepljenje alternativnih oblika komunikacije), averzivnim stimulusima (podsticanjem na aktivnost za koju učenik ne pokazuje interesovanje), odlaganjem odgovora i drugim pomoćnim bihejvioralnim tehnikama (Dučić i Kaljača, 2011).

U istraživanju čiji je cilj bila evaluacija primene tehnika FCT-a kod dečaka sa DS-om i devojčice sa ADHD-om, hronološkog uzrasta od tri godine, autori su utvrdili da uvođenje nekoliko alternativnih modela socijalno prihvatljivog načina prenošenja poruke obezbeđuje trajnije prisustvo pozitivnih promena u ponašanju razvijenih primenom te tehnike (Winborn-Kemmerer et al., 2010). Oba ispitanika su ispoljavala agresivno ponašanje u vidu tantruma, udaranja, grebanja, ujedanja, bacanja na pod, vrištanja i slično. Funkcionalnom analizom ponašanja obuhvaćene su dečje slobodne igre igračkama uz kontinuiranu pažnju roditelja, igre igračkama uz povremeno usmeravanja pažnje roditelja na dete i aktivnosti u kojima dete treba da reši određeni zadatak. S obzirom na to da je dečak imao razvijenu sposobnost verbalne komunikacije, podstican je da umesto problematičnog ponašanja koristi verbalni zahtev za prekid aktivnosti koja njemu predstavlja opterećenje i da kao alternativu agresivnom ponašanju dodiruje karticu koja je simbolizovala želju za pauzom. S druge strane, devojčica, čija se komunikacija zasnivala na upotrebi

manuelnih znakova, je umesto problematičnog ponašanja kojim je skretala pažnju roditelja, podsticana da koristi znakove i da dodirne karticu koja simbolizuje želju za zajedničkom igrom sa majkom. Autori su utvrdili da uvođenje kartice koja simbolizuje određeni zahtev dodatno potkrepljuje razvoj drugih socijalno prihvatljivih oblika prenošenja poruke (Winborn-Kemmerer et al., 2010).

Augmentativna i alternativna komunikacija

Model augmentativne i alternativne komunikacija predstavlja skup raznovrsnih potpomognutih i nepotpomognutih strategija i tehnika čija primena omogućava osobama sa ograničenim bazičnim govorno-jezičkim sposobnostima da komuniciraju u socijalnoj sredini. Ovaj model obuhvata metode kojima se stimuliše razvoj komunikativne veštine zasnovan isključivo na korišćenju ličnih potencijala (gestovi, znakovni jezik, facijalna ekspresija), metode koje, pored manuelne znakovne komunikacije, uključuju i primenu fotografije, slike, crteža, komunikacione table, ikoničko-simboličke sisteme (jednostavne tehnološke uređaje), kao i grupu metoda koja podrazumeva upotrebu visoke tehnologije koja namenski omogućava digitalizovan govorni izlaz (Jovanović-Simić, 2007).

Efikasnost usvajanja i primena alternativnih oblika komunikacije kod osoba sa težim oblicima IO može biti ograničena ukoliko učenici, iako su ovladali pomenutim veštinama, ne primenjuju stečeno znanje ili to čine na socijalno i kontekstualno neprikladan način. Kao nepovoljna okolnost navodi se i situacija u kojoj sagovornici ne učestvuju aktivno u komunikaciji (ignorišu ponašanje deteta, ne potkrepljuju razvoj alternativnih komunikativnih obrazaca i slično) (Johnston, Reichle & Evans, 2004).

Efikasnost ispoljavanja alternativne komunikativne reakcije (odgovora) je pod uticajem najmanje četiri ključna faktora: napora koje dete treba da uloži da bi proizvelo komunikativni izraz, stope, neposrednosti i kvaliteta potrebnog stimulus/potkrepljenja. Jedna od osnovnih dilema u kreiranju praktičnih strategija

jeste na koji način smanjiti fizički i kognitivni napor deteta u razvoju željenog tipa ponašanja, imajući u vidu da će ono birati opcije za koje je potreban niži nivo angažovanja, naročito ukoliko je postizanje cilja podjednako dostupno (radije će zatražiti mleko pokazivanjem na praznu čašu, nego odabirom odgovarajuće kartice iz mnoštva od 32 kartice sa simbolima). Ukoliko dete u repertoaru ponašanja ispoljava nekoliko različitih obrazaca kojima se na ekvivalentan način ostvaruje primarna namera, stabilan razvoj željenog tipa reakcije biće korespondentan frekvenciji pozitivnog potkrepljenja kojom se ta reakcija izaziva (Herrnstein, 1961, prema Johnston, Reichle & Evans, 2004). Vremensko odlaganje potkrepljenja takođe može nepovoljno uticati na efikasno usvajanje i primenu novih veština komunikacije. Istraživanja ukazuju da će deca sa težim oblicima IO u komunikaciji češće birati VOCA aparat, koji elektronski produkuje glas (govor) bez odlaganja, umesto table sa slikama, pri čijoj upotrebi izostaje govorni izlaz (Sigafos et al., 2004). Kvalitet i efikasnost potkrepljenja korelira sa vrstom stimulusa koji se nudi detetu, što nameće potrebu terapeutu da prilikom kreiranja strategije prethodno utvrdi individualne preferencije i sklonosti osobe koju će obučavati.

Opšti je stav da bi unapređenje efikasnosti primene različitih tehnika za razvoj modela augmentativne i alternativne komunikacija trebalo bazirati na jednostavnijim strategijama pomoću kojih bi deca brže i sa manje napora učila nove komunikativne veštine, ali koje bi istovremeno omogućile viši nivo generalizacije stečenog znanja i iskustva (Johnston, Reichle & Evans, 2004).

Jedan od načina da se unapredi efikasnost primene postojećih bihejvioralnih tehnika i prevaziđu njihova ograničenja jesu pristupi u kojima se standardne procedure kombinuju sa potencijalima koje u ovoj oblasti pružaju sredstva visoke tehnologije.

Potrebu za upotrebom kompjutera i drugih tipova uređaja koji pripadaju visokoj tehnologiji prepoznali su pre svega roditelji, ali i stručnjaci, kako bi

primenom augmentativne i alternativne komunikacije umanjili problem ograničenih komunikativnih sposobnosti kod osoba sa težim oblicima IO. Članovi porodice ističu nekoliko ključnih preduslova za efikasnu primenu asistivnih tehnologija kao dodatne podrške njihovoj deci: kontinuirana saradnja u oblasti tehničke podrške od trenutka kada su deca spremna da koriste različite uređaje, tehnička prilagođenost uređaja potrebama osoba sa IO, odgovarajući nivo znanja stručnjaka u primeni tih programa u rehabilitaciji, kao i u obuci roditelja, koji bi uvežbavali korišćenje uređaja u kućnim uslovima (Bailey et al., 2006).

Rezultati studije koja je obuhvatila 1617 ispitanika koji su bliski osobama sa različitim tipovima poremećaja u razvoju (roditelji, braća i sestre, rođaci, prijatelji i profesionalno osoblje) pokazali su da skoro polovina od ukupnog uzorka o kome je izveštavano koristi računar u različite svrhe: pisanje (38,9%), uvežbavanje ekonomskih veština (2%), obavljanje aktivnosti koje su neposredno vezane za posao kojim se bave (4,6%), upotreba interneta (42,9%), korišćenje elektronske pošte (28%%) i zabava (78%). Osobe koje pružaju najneposredniju pomoć u obuci korišćenja računara jesu roditelji ili drugi članovi porodice, nastavnici i osoblje koje je angažovano u okviru servisnih centara podrške. Prema analizi izjava informanata, polovina osoba ima teškoće u ovladavanju veštinama upotrebe računara u skladu sa ličnim potrebama, međutim, ohrabruje činjenica da gotovo sve osobe o kojima je izveštavano znaju kome treba da se obrate za pomoć. Prema stavovima informanata, najznačajnije oblasti u kojima bi primena računara mogla biti korisna jesu podrška u oblasti pisane komunikacije, ovladavanja ekonomskim i veštinama bitnim za uspeh na radnom mestu, korišćenja interneta i zabave. Niži nivo dostupnosti računara ispitanici povezuju sa teškoćama organizacije i realizacije optimalne obuke za upotrebu ovih uređaja, kao i sa ograničenim materijalnim sredstvima potrebnim za nabavku kompjutera, specijalizovanih softvera i obuku. Autori zaključuju da se, uprkos navedenim

barijerama, uočava trend porasta upotrebe ovog tipa asistivne tehnologije kod osoba sa poremećajima u razvoju, uključujući i populaciju sa IO i pretpostavljaju da je za uočene promene od suštinskog značaja jačanje svesti o efikasnosti primene tih tehnika u različitim životnim domenima, kao i veća dostupnost računarima, kako u kućnom okruženju, tako i u različitim institucijama u zajednici (Palmer et al., 2012).

ZAKLJUČAK

Osobe sa IO ispoljavaju različite tipove ograničenja u razvoju svih aspekata funkcionalne komunikacije. Nivo utvrđenih teškoća varira u zavisnosti od njihovih specifičnih individualnih razvojnih karakteristika (kognitivni potencijali, socijalna uklopljenost, prisustvo pridruženih poremećaja i slično) kao i od stepena dostupnosti optimalne podrške formalnog i neformalnog karaktera.

Metodske procedure koje se danas primenjuju sa ciljem unapređenja komunikativnih veština kod osoba sa IO su brojne i najčešće pripadaju setu bihevioralnih postupaka. Imajući u vidu, međutim, da svaka od njih ima i određena ograničenja u odnosu na specifične potrebe osobe koja se uključuje u tretman, opšti je stav da bi već ustaljene metode i tehnike trebalo kombinovati međusobno, kao i sa programima visoke tehnologije koji se veoma brzo usavršavaju i nude širok spektar primene u edukaciji i rehabilitaciji osoba sa poremećajima u razvoju.

LITERATURA

American Psychiatric Association (APA) (2000). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, 4-th ed., text revision. Washington, DC: American Psychiatric Association.

- Bailey, R. L., Parette, H. P., Stoner, J. B., Angell, M. E., & Carroll, K. (2006). Family members' perceptions of augmentative and alternative communication device use. *Language, Speech, and Hearing Services in Schools, 37*(1), 50-60. doi: 10.1044/0161-1461(2006/006)
- Banković, S., Japundža-Milisavljević, M., Brojčin, B. (2011). Konceptualne adaptivne veštine kod dece sa intelektualnom ometenošću. *Specijalna edukacija i rehabilitacija, 10*(2), 301-317.
- Belva, B. C., Matson, J. L., Sipes, M., & Bamburg, J. W. (2012). An examination of specific communication deficits in adults with profound intellectual disabilities. *Research in Developmental Disabilities, 33*(2), 525-539. doi: 10.1016/j.ridd.2011.10.019
- Brojčin, B. (2004). Savladavanje programskih sadržaja čitanja dece mlađeg školskog uzrasta sa lakom mentalnom retardacijom. *Beogradska defektološka škola, 2-3*, 133-154.
- Brojčin, B. (2006). Savladanost programskih sadržaja usmenog izražavanja dece sa lakom mentalnom retardacijom mlađeg školskog uzrasta. *Beogradska defektološka škola, 1*, 135-158.
- Brojčin, B., Glumbić, N., Banković, S. (2009). Pragmatska kompetencija i problemi u ponašanju dece sa lakom intelektualnom ometenošću. *Beogradska defektološka škola, 2*, 77-93.
- Brojčin, B., Glumbić, N., Japundža-Milisavljević, M. (2012). Odnos intelektualnih sposobnosti i pragmatikih veština kod dece sa lakom intelektualnom ometenošću školskog uzrasta. U M. Gligorović (Ur.), *Zbornik radova II naučnog skupa Stremljenja i novine u specijalnoj edukaciji i rehabilitaciji* (str. 171-177). Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Chadsey, J., & Beyer, S. (2001). Social relationships in the workplace. *Mental Retardation and Developmental Disabilities Research Reviews, 7*(2), 128-133. doi: 10.1002/mrdd.1018
- Desrosiers, J., Noreau, L., Robichaud, L., Fougereyrollas, P., Rochette, A., & Viscogliosi, C. (2004). *Validity of the assessment of life habits in older adults. Journal of Rehabilitation Medicine, 36*(4), 177-182. doi: 10.1080/16501970410027485
- Dučić, B., Kaljača, S. (2011). Primena funkcionalnog komunikacionog treninga u tretmanu problematičnog ponašanja dece sa autizmom. *Specijalna edukacija i rehabilitacija, 10*(4), 705-723.
- Eisenman, L. T., Tanverdi, A., Perrington, C., & Geiman, A. (2009). Secondary and postsecondary community activities of youth with significant intellectual disabilities. *Education and Training in Developmental Disabilities, 44*(2), 168-176.

- Forsyth, R., & Jarvis, S. (2002). Participation in childhood. *Child: Care, Health and Development*, 28(4), 277-279. doi: 10.1046/j.1365-2214.2002.00272.x
- Fougeyrollas, P., Cloutier, R., Bergeron, H., St Michel, G., Côté, M., Boucher, N., & Rémillard, M. B. (1999). *The Quebec classification: Disability creation process*. Lac St.-Charles, Quebec, Canada: International Network on the Disability Creation Process.
- Gligorović, M., Buha, N. (2012). Kognitivne sposobnosti osoba sa intelektualnom ometenošću, U M. Gligorović i S. Kaljača (Ur.), *Kognitivne i adaptivne sposobnosti dece sa lakom intelektualnom ometenošću* (str. 67-91). Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Glumbić, N., Brojčin, B. (2006). Život u zajednici djece s mentalnom retardacijom i autizmom. U J. Barbir, N. Munjas-Pastuović, S. Stojković (Ur.), *Zbornik radova sa međunarodnog skupa "Rehabilitacija – stanja i perspektive djece s teškoćama u razvoju i osoba s invaliditetom"* (str. 276-283), Rijeka: Centar za rehabilitaciju Rijeka.
- Grandisson, M., Te'treault, S., & Freeman, A. R. (2012). Enabling integration in sports for adolescents with intellectual disabilities. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 25(3), 217-230. doi: 10.1111/j.1468-3148.2011.00658.x
- Guralnick, M. J., Connor, R. T., & Hammond, M. (1995). Parent perspectives of peer relationships and friendships in integrated and specialized programs. *American Journal on Mental Retardation*, 99(5), 457-476.
- Guralnick, M. J., Neville, B., Connor, R. T., & Hammond, M. (2003). Family factors associated with the peer social competence of young children with mild delays. *American Journal on Mental Retardation*, 108(4), 272-287. doi: 10.1352/0895-8017
- Johnston, S.S., Reichle, J., & Evans, J. (2004). Supporting augmentative and alternative communication use by beginning communicators with severe disabilities. *American Journal of Speech-Language Pathology*, 13, 20-30. doi: 10.1044/1058-0360(2004/004)
- Jovanović-Simić, N. (2007). *Augmentativna i alternativna komunikacija, strategije i principi*. Beograd: Društvo defektologa Srbije.
- Kaiser, A. P., Hester, P. P., & McDuffie, A. S. (2001). Supporting communication in young children with developmental disabilities. *Mental Retardation and Developmental Disabilities Research Reviews*, 7(2), 143-150. doi: 10.1002/mrdd.1020
- Kaljača, S., Glumbić, N. (2004). Dinamika razvoja leksičkog fonda kod dece sa mentalnom retardacijom, *Istraživanja u defektologiji*, 3(5), 101-112.
- Kaljača, S. (2008). *Umerena intelektualna ometenost*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, CIDD.

- Kaljača S. (2011). Leksički razvoj kod dece sa Daunovim sindromom. U Zbornik rezimea „*Stremljenja i novine u specijalnoj edukaciji i rehabilitaciji*“ (str. 11-12), Beograd: Fakultet zaspecijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Kaljača S., Petrović-Lazić M. (2012). Afektivna vezanost i govorno-jezički razvoj deteta. U M. Gligorović (ur.): II naučni skup “*Stremljenja i novine u specijalnoj edukaciji i rehabilitaciji*” (str. 49-56), Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Kaljača, S., Dapčević, D. (2012). Postignuća u oblasti komunikacije i tipovi potrebne podrške kod dece sa umerenom intelektualnom ometenošću. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 11(3), 419-434. doi:10.5937/specedreh11-2551
- Kaljača, S., Dučić, B. Radić-Šestić, M., Milanovic-Dobrota, B. (2013). Metodske procedure za razvoj konceptualnih i socijalnih sposobnosti kod osoba sa intelektualnom ometenošću. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 12(3), 403-420. doi:10.5937/specedreh12-4237
- King, G., McDougall, J., Dewit, D., Petrenchik, T., Hurley, P., & Law, M. (2009). Predictors of change over time in the activity participation of children and youth with physical disabilities. *Child Health Care*, 38(4), 321-351. doi: 10.1080/02739610903237352
- Law, M. (2002). Participation in the occupations of everyday life. *American Journal of Occupational Therapy*, 56(6), 640-649. doi: 10.5014/ajot.56.6.640
- McLean, L .K., Brady, N. C., McLean, J. E., & Behrens, G. A. (1999). Communication forms and functions of children and adults with severe mental retardation in community and institutional settings. *Journal Of Speech, Language, And Hearing Research*, 42(1), 231-240.
- Miller, S. M., & Chan, F. (2008). Predictors of life satisfaction in individuals with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 52(12), 1039-1047. doi: 10.1111/j.1365-2788.2008.01106.x
- Noreau, L., Lepage, C., Boissiere, L., Picard, R., Fougeryrollas, P., Mathieu, J., Desmarais, G., & Nadeau, L. (2007). Measuring participation in children with disabilities using the Assessment of life habits. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 49(9), 666-671. doi: 10.1111/j.1469-8749.2007.00666.x
- Palmer, S. B., Wehmeyer, M. L., Davies, D. K., & Stock, S. E. (2012). Family members' reports of the technology use of family members with intellectual and developmental disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 56(4), 402-414. doi: 10.1111/j.1365-2788.2011.01489.x

- Schalock, R. L. (2004). The concept of quality of life: what we know and do not know. *Journal of Intellectual Disability Research*, 48(3), 203-216. doi: 10.1111/j.1365-2788.2003.00558.x
- Schrojenstein Lantman-de Valk, H., Linehan, C., Kerr, M., & Noonan-Walsh, P. (2007). Developing health indicators for people with intellectual disabilities. The method of the Pomona project. *Journal of Intellectual Disability Research*, 51(6), 427-434. doi: 10.1111/j.1365-2788.2006.00890.x
- Sigafoos, J., Drasgow, E., Halle, J.W., O'Reilly, M., Seely-York, S., Edrisinha, Ch., & Andrew, A. (2004). Teaching VOCA Use as a Communicative Repair Strategy. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 34(4), 411-422. doi: 10.1023/B:JADD.0000037417.04356.9c
- Slavnić, S., Maćešić-Petrović, D. (2004): Razumevanje govora kod umereno mentalno retardirane dece, *Istraživanja u defektologiji*, 5, 143-148.
- Svraka, E., Loga, S., & Brown, I. (2011). Family quality of life: adult school children with intellectual disabilities in Bosnia and Herzegovina. *Journal of Intellectual Disability Research*, 55(12), 1115-1122. doi: 10.1111/j.1365-2788.2011.01434.x
- Tager-Flusberg, H., & Sullivan, K. (1998). Early language development in children with mental retardation. In J.A. Burack, R.M. Hodapp, E. Ziegler (Eds.): *Handbook of Mental Retardation and Development* (pp. 208-239), New York: Cambridge University Press.
- Vuksanović, J., Vuković, M., Krstić, N. (2002). Primena specifičnog modela učenja čitanja i pisanja kod dečaka sa sindromom Lennox-Gastaut. *Beogradska defektološka škola*, 3, 85-94.
- Vuković (2005). Poremećaji pragmatičkih sposobnosti kod osoba sa oštećenjem mozga. *Beogradska defektološka škola*, 3, 57-65.
- Vuković, M. (2012). *Poremećaji komunikacije kod traumatskih oštećenja mozga*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Winborn-Kemmerer, L., Wacker, P. D., Harding, J., Boelter, E., Berg, W., & Lee, J. (2010). Analysis of mand selection across different stimulus conditions. *Education and Treatment of Children*, 33(1), 49-64. doi: 10.1353/etc.0.0086
- World Health Organization (2001). *International Classification of Functioning, Disability and Health*. Geneva: World Health Organization.

COMMUNICATIVE SKILLS IN PERSONS WITH INTELLECTUAL DISABILITY

Svetlana Kaljača, Mile Vuković, Mirjana Petrović-Lazić
University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation

Summary

Limitations and difficulties in developing communicative abilities, and functional application of the acquired knowledge, represent some of the main characteristics of cognitive and social development in persons with intellectual disability.

Presence of the above mentioned difficulties leads to a high level of dependence on and support from other people in performing every day activities, social participation, improvement of life quality and life satisfaction of these persons. Thus, the development and application of educational and therapeutic individual programs, aimed at the development of communicative skills, may be considered as priority in providing support.

Apart from the application of standard behavioral procedures, the application of different assistive techniques is also necessary in order to provide a high level of individualization and efficiency in the process of learning new and more complex communicative strategies.

Key words: communicative skills, intellectual disability, method procedures, learning programs